

RAZPAD POSESTI KNEZOV AUERSPERGOV NA KRANJSKEM

STANE GRANDA

Auerspergi, po enem izmed svojih gradov Turjaku splošno imenovani tudi Turjaški ali Turjačani, so bili stoletja ena najuglednejših, najbogatejših in najpomembnejših fevdalnih rodbin na Kranjskem. Obsežno posest ter z njo zvezana ugled in moč so imeli tudi v drugih deželah cesarstva, ki so mu vladali Habsburžani. Prvotni Turjačani naj bi se naselili na našem ozemlju okoli leta 1000,¹ vendar so že v 13. stoletju izumrli in so tisti, ki jih običajno imamo v mislih, kadar govorimo o tej rodbini, izšli iz njihovih ministerialov, ki se prvič omenjajo v 13. stoletju.² Nagel družbeni vzpon te rodbine se začel v 15. stoletju, ko je Engelhard (1404—1466) postal dedni komornik na Kranjskem in v Slovenski marki. Njegova sinova Pankracij (1441—1496) in mlajši Volkard (1443—1506) pa sta začetnika dveh glavnih linij te rodbine, od katerih se je vsaka delila še na več vej. Pomembnejša je prva, ki se običajno imenuje starejša ali Pankracijeva linija. Iz nje izhajajo: veja grofov s Turjaka, veja, ki je imela v lasti Šrajbarski turn (in iz katere je izšel Anton grof Auersperg ali Anastazij Grün), veja, ki je imela nekaj časa v posesti Mokrice in tudi najpomembnejša knežja veja, ki tvori pravzaprav posebno knežjo linijo. Slednja izvira neposredno iz Teoderika (1578—1634), enega izmed vnukov znamenitega Herberta Turjaškega, ki je padel leta 1575 v bitki s Turki pri Budačkem. Teoderik je leta 1630 postal državni grof (Reichsgraf).³ Njegov sin Janez Vajkard je bil na državnem zboru v Regensburgu 1653. leta povzdignjen v državnega kneza. Naslednje leto je dobil v fevd kneževini Münsterberg in Frankenstein v Šleziji, leta 1663 je pridobil pokenženo grofijo Thengen na Tirolskem. Zaradi prekoračitve kompetenc in zasledovanja lastnih ciljev v mednarodni politiki se je cesar odpovedal njegovi svetovalski in diplomatski službi in ga prisilil, da se je umaknil najprej na svojo avstrijsko grofijo Wels, nato pa v Ljubljano, kjer je zgradil znani knežji двореc. Leta 1673 je po neoženem bratu Wolfgangu Engelbertu podedoval grofijo Kočevje, ki je prišlo v roke te rodbine z nakupom dobra štiri desetletja prej in gospostvo Žužemberk, kjer je 1677. leta umrl.⁴ Še pred smrtjo pa je z kočevske in delov nekaterih drugih posesti (imel je še gospostva Šumberk, Poljane, Postojno, Lož) ustanovil fidejkomis, to je dedno nedeljivo in neobremenljivo družinsko posest.⁵ Leta 1791 je bil Karl

Jožef Anton proglašen za vojvodo Kočevskega. Naziv je bil deden in ga je nosil vsak prvorojenec, ostali pa so bili principi oziroma princeze. Kot kaže, jim do vojvodskega naslova ni bilo veliko. Običajno so navajali predvsem svojo knežjo čast in tudi med prebivalstvom se je uveljavil naziv »firšt«.

Čeprav so knezi del posesti, ki so jo dobili ali podedovali v teku časa, že tudi odprodali ali izgubili na kak drug način, je bila njihova posest na Kranjskem v 19. stoletju še vedno zelo velika. 1863. leta so imeli poleg vojvodine Kočevske še gospostvi Poljane in Žužemberk, dobri Soteska in Rožek ter vikariat Bela cerkev.⁶ Skupna površina naj bi znašala okoli 30.000 ha. Veliko zemlje ter številne dvorce so imeli tudi v drugih avstrijskih, čeških in ogrskih deželah. Z zemljiško odvezo so se površine nekoliko zmanjšale, kljub temu pa so imeli leta 1905 na Kranjskem še 23.501 ha, od tega je vojvodstvo Kočevje z gospostvom Poljane merilo 19.293 ha, posest, ki jo vir označuje z imeni Žužemberk—Toplice—Višnja gora—Soseska pa 4208 ha.⁷ Kot veleposestnik jim je bil v tem času še najbližji princ Schönburg-Waldenburg s 16.403 ha (Lož—Snežnik).⁸

Auerspergi spadajo v skupino tistih naših fevdalnih rodbin, ki so zelo zgodaj in v velikem obsegu posegale tudi v neagrarno produkcijo. Že v srednjem veku se omenja njihovo železo.^{9a} Konec 18. stoletja so se znova vključili v to vrsto proizvodnje, ki je dosegla svoj vrh v znanem dvorskem železarstvu.⁹ Njihovo ime je tesno povezano tudi s steklarstvom, zlasti pa z lesno predelovalno industrijo, ker je skoraj vso njihovo posest pri nas pokrival gozd. Velika spodbuda slednji je bila predvsem izgradnja železniške proge Dunaj—Trst ter tistih prog, ki so se nanjo kasneje navezale. V desetletjih od 1848 do prve svetovne vojne loči Ivan Mihorič tri faze. Za prvo, ki traja do 1857. leta, naj bi bili značilni nekateri zakoni, ki urejajo vprašanja v zvezi z gozdom ter izgradnja magistralne linije Dunaj—Trst, ki je približala železnico zahodnim robom veleposestva. Za drugo, v letih 1860—1892, naj bi bila značilna izgradnja gozdnih poti in cest ter postopna izgradnja in nakupi industrijskih žag; za tretjo pa izgradnja kočevske proge 1893 in podaljška dolenske do Straže leto dni kasneje. Kot je znano, projekt železnice ob Krki ni prodril. Značilni sta tudi gradnja moderne parne žage na planoti Roga 1895.

leta ter parne žage Jelendol.¹⁰ S tem se je število žag, zlasti pa njihova kapaciteta precej povečala. Poleg starih žag na Dvoru in v Soteski so imeli v času pred prvo svetovno vojno še naslednje: Travnik v Loški dolini, Glažuta, Gotenice, Mrzli Studenec in Medvedjek. Najpomembnejša je bila tista na Rogu, ki je bila največja na Slovenskem. Zaposlovala je 250—300 ljudi. Okoli nje je nastalo naselje z lastnim vodovodom, električno napeljavo, v zvezi z njo je bilo zgrajenih tudi 35 km ozkotirne železnice.¹¹ Skupen problem vseh obratov je bilo pomanjkanje vode. To je verjetno tudi eden izmed vzrokov za tolikšno število žag. Delali so namreč na tisti, kjer je bilo to mogoče. Zato vse niso imele stalnega delavstva ali vsaj ne v potrebnem številu, ampak so si pomagali z njegovim premikanjem.

Poudariti je treba še neko značilnost knezov Auerspergov. Posesti v monarhiji so jim omogočale, da so pogosto menjali svoja bivališča in so se marsikje čutili doma. Lepota Žužemberka in Soteske, bogastvo kočevskih gozdov, vse to je bilo premalo, da bi pretežno del svojega življenja preživeli tu.¹² Preko uradnikov so skrbeli, da so posli potekali v redu, pazili so, da je denar krožil in se je bogastvo večalo. Dvorski primer nam dokazuje, da niso bili prav nič sentimentalni, če je bilo treba nekaj opustiti. Seveda pa nas to ne sme zavajati k napačnim sklepom, kam pravzaprav Auerspergovi sodijo. Bili so in se še danes imajo za del (nekdanj) kranjskega plemstva.¹³ Ekonomski moči so hoteli dodati tudi političen ugled in moč, še zlasti je to težnjo moč zaslediti po uvedbi ustavnega življenja. Knez Karl je postal 1861 predsednik gosposke zbornice, od decembra 1867 do septembra 1868 pa je bil na čelu meščanskega ministrstva; znameniti in za Slovence zloglasni knez Adolf Auersperg je bil od novembra 1871 do februarja 1879 ministrski predsednik (Auersperg-Lasserjev režim), vnuk prvega kneza Karl je bil od leta 1907—1911 kočevski poslanec v državnem zboru.¹⁴ Kljub temu, da ni bil nihče od zgoraj imenovanih rojen na našem ozemlju, niti ni tu umrl, so bili še kako prisotni v slovenskem političnem življenju druge polovice 19. stoletja. Navedel bom le dva primera. Rudež in Trdina sta 10. julija 1872 zahtevala od Bleiweisa, naj takoj izstopi iz deželnega komiteja za izgradnjo dolenske železnice, katerega predsednik je bil knez Karl Auersperg. Družnje z njim so ljudje imeli za izdajstvo.¹⁵ Vittev Josip Schneid pa je, nedvomno v dogovoru s takratnim vodilnimi politikami in morebiti celo dvorom, zahteval od Bleiweisa de-

cembra 1879. leta, naj za državnega poslanca kandidirajo kneza Windischgrätza, ker je ta »slovenski knez po rodu in po svoji rodbinski tradiciji«, z njim se postavijo po robu kateriji Auerspergov, ki je imela 16 let odločilen vpliv.¹⁶ S svojim političnem delovanjem sta zadnji dve generaciji kočevskih vojvod dosegli tisto, pred čemer je svaril plemstvo Hohenwart poleti 1879. leta: spravili so v nevarnost svojo eksistenčno upravičenost med slovenskim narodom.¹⁷

Agrarna reforma je bila samo eden izmed številnih problemov, s katerimi se je morala spopasti Kraljevina SHS. Razmeroma enakim načelnim stališčem različnih političnih strank je stalo nasproti veliko praktičnih vprašanj, ki so dopuščala zelo različne rešitve. Že sama struktura veleposesti je bila v državi zelo različna. Medtem ko so ponekod prevladovale obelovalne površine, je bilo v Sloveniji z izjemo Prekmurja ravno obratno. Zavedati se moramo, da socialno-politična načela agrarne reforme v tem času niso bila več usklajena z ekonomskimi zakonitostmi agrarne proizvodnje. Mali kmetijski obrati ne vodijo k napredku. Dodatno vprašanje pa je seveda tudi industrija, ki je na nekem veleposestvu nastajala in se razvijala v skladu z njegovo specializacijo.

Glede obdelovalnih površin so agrarno reformo v stari Jugoslaviji začeli sorazmerno hitro izvajati čeprav ne v skladu s predstavami in željami najbolj prizadetih.¹⁸ Predhodne odredbe z dne 25. februarja 1919 so

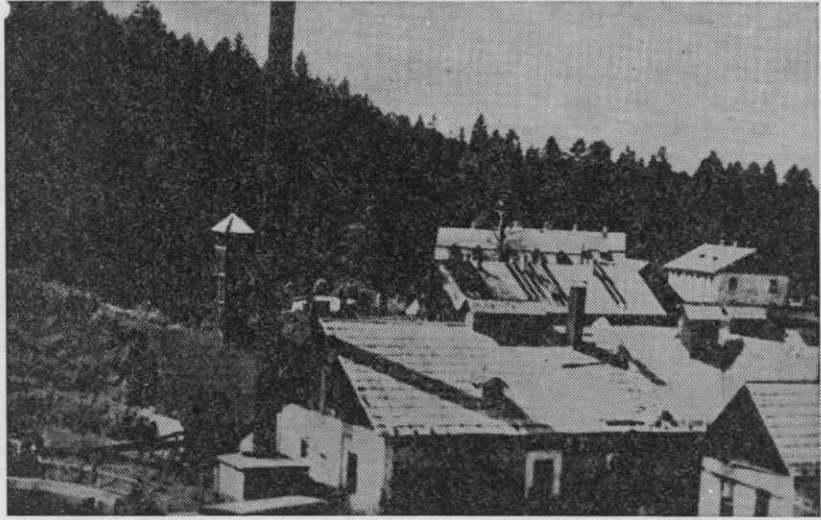
Zadnji kočevski vojvoda knez Karl Adolf Auersperg

ne le razglasile vse fidejkomisije za veleposestva, ampak so tudi določile, da se vsi večji gozdni kompleksi poddržujejo. Omejili so tudi promet z nepremičninami, ki pridejo v poštev za agrarno reformo. Za Slovenijo je bilo določeno, da ima lahko vsak največ 200 hektarov zemlje. Teh določil niso izvedli. Veliko pomembnejša je uredba z dne 11. februarja 1920, ki je nekoliko spremenjena leta 1922 postala zakon. Veleposestva so prišla pod državno nadzorstvo in nekatera celo pod upravo (sekvester). Po zakonu, ki je bil izdan specialno za Slovenijo konec februarja 1922, so morali gozdni veleposestniki nakazovati interesentom agrarne reforme kurivo in stavbni les. Ker pa je prišel za to v poštev le letni etat, se je bilo temu mogoče kaj lahko izogniti. Prosilcu so lahko enostavno odgovorili, da je letni etat že izkoriščen. Vrh in obenem že skoraj konec te agrarno-reformne zakonodaje pa je zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih, sprejet 19. junija 1931, ki je dopuščal veleposestniku 200 ha vseh površin, predvideval pa je za izjemne primere, kjer to narekujejo agrarno-ekonomski vzroki, tudi možnost širših in super maksimumov. Za razliko od obdelovalnih površin, kjer je zakon priznaval individualne subjekte agrarne reforme, je bilo za gozdne veleposestvi in to le za tiste, ki so imele preko 1000 ha gozda in so ležale v Dravski banovini in nekaterih hrvaških okrajih, določeno, da so subjekti za to kulturo občine, zemljiške skupnosti, imovinske občine in skupine poljedelcev kot pravne osebe. Odškodnino naj bi veleposestniki dobili v obveznicah Privilegirane agrarne banke, ki naj bi se amortizirale v 20 letih s 5% obrestmi. Leta 1933 so ta rok razširili na trideset let. Za čas, ki je potreben, da se uredi prenos lastništva, so ustanovili poseben organ Začasno državno upravo razlaščenih veleposestniških gozdov (kratica ZDU), katere naloga je bila racionalno upravljanje prevzetih površin.

Knezi Auerspergi so imeli v desetletjih pred vojno posestvo vzorno urejeno. Dober pregled nad njim in velika strokovnost vodilnih uslužbencev sta omogočala načrtno gospodarjenje. Prva svetovna vojna je ta prizadevanja zavrla, ker je primanjkovalo delovnih moči. V področjih Gotenic, Fridrihštajna in Roga, ki so merila skupaj okoli 18.200 hektarov, jim v letih 1914—1918 od predvidenega poseka 183.636 m³ bukev ter 218.152 kubičnih metrov jelk ni uspelo posekati 168.673 m³ bukev ter 164.302 m³ jelk. Zato pa so veliko posekali v lažje dostopnih gozdovih in je bil npr. večji del revirja Poljane

(412 ha) ob koncu vojne izsekan. Od štirih žag, ki so jih v tem času imeli, sta Travniki in Rog stali, le Jelendol in Glažuta sta obratovali, posluževali pa so se še Kajfeževe žage v Kočevju. Perspektive ob koncu vojne niso bile slabe. Zakupne pogodbe z zakupniki žag so se iztekale in bi bilo možno ob sklepanju novih izsiliti višje zakupnine. Gospodarska obnova in razvoj, ki običajno sledita vojnim razdejanjem, sta bila upanje, da bodo kapacitete kočevskih (29.000 m³ bukovih hlodov in 26.000 m³ jelovih) in soteskih žag (2600 m³ bukovih in 5200 m³ jelovih) ob normalni količini dežja v veliki meri izkoriščene. Prav tako so bili prepričani, da bo 400 m³ stavbnega lesa našlo kupce. Zadovoljiti bi bilo možno tudi druge kupce oziroma lastnike žag in doseči letni posek v višini približno 200.000 kubičnim metrov lesne mase. Sekali bi predvsem les, katerega premer je v prsni višini več kot 40 cm. Seveda bi bile potrebne tudi določene investicije v gozdne ceste in transportne naprave. To gotovo ne bi povzročilo težav, kajti ob ugodnem ekonomskem položaju bi lahko prišli do potrebnega kredita, še zlasti, če bi bili varščina obsežni gozdovi.¹⁷

Usoda, ki se je zgrinjala nad knezi Auerspergi, je bila resnično temna, pa še sami so jo hote ali nehote zapletali. Če jim lahko priznamo poslušnost za gospodarska vprašanja, jim tega za politična ne moremo. Jugoslovanskega državljanstva niso sprejeli, temveč so obdržali avstrijskega. To pri vladi in njenih uradnikih in vseh tistih, ki so bili nad novo državo navdušeni, ni bilo prijazno sprejeto. Še zlasti pa so si ustvarili politične nasprotnike v vrstah tistih, ki jih je zajela »jugoslovenska evforija«. V času izdaje Predhodnih uredb februarja 1919, kar je kasneje veljalo kot datum, ki je določal obseg posesti — objekta agrarne reforme, je bilo posestno stanje alodialne in fidejkomisne posesti naslednje: 155 ha njiv, 506 ha travnikov, 8 ha vrtov, 228 ha pašnikov, 22.585 ha gozdov, skoraj 8 ha stavbnih zemljišč, 4 ha nerodovitne zemlje in skoraj 10 ha neobdavnene zemlje. Vsota vseh površin je bila 23.513,0445 ha.²⁰ Gozd, ki je pokrival 96% knežje zemlje, je bil sestavljen iz štirih večjih kompleksov ter preko 25 manjših kompleksov in gozdnih parcel. Upravna centra sta bila gozdna urada v Kočevju in Soteski, ki jim je bilo podrejeno nekaj nižjega uradništva ter večje število gozdarjev in gozdnih čuvajev ter drugo pomožno osebje. Kočevskemu nadrejeni organ je bil knežji upravno-ekonomski center v Vlačimšu na Češkem. Leta 1927 je umrl zadnji kočevski vojvoda knez Karl. Ker je njegov prvorojenec

Zaga Rog neposredno po
ustavitvi obratovanja. Sli-
ka prikazuje le del naselja

umrl že pred njim, dedič nekdanjega fidejkomisa vnuk Karl Adolf pa je bil še mladoleten, je upravljanje vsega veleposestva, ki se je poslej imenovalo Veleposest Auersperg Karl dediči, prevzel knez Karl Auersperg-Brunner, stric mladoletnega dediča in lastnik alodialne posesti s sedežem v Soteski. Kljub temu, da jih je državno nadzorstvo v določeni meri oviralo pri gospodarstvu, pa dohodki niso bili ravno majhni. Tako so za leto 1923 prijavili skoraj 5,8 milijona dinarjev dohodka in plačali v 5 % kolonizacijski fond preko 260.000 din.²¹ Vsa leta seveda niso bila tako ugodna. Na podlagi podatka, da so od srede marca 1919 do 1932. leta plačali v zgoraj omenjeni fond 1,561.522 din,²² lahko izračunamo, da so zaslužili v tem obdobju 31,230.440 din ali malo manj kot 2,5 milijona din letno. Če predpostavimo, da so določen del dohodka tudi utajili, se gotovo ne motimo, če trdimo, da je znašal najmanj 3 milijone letno. Z gotovostjo lahko tudi trdimo, da je to, glede na 1923. leto nizko povprečje, posledica krize v lesni trgovini in industriji, ki se je začelo konec dvajsetih let. Samo v obdobju 1930—1932 je padla cena mehkega rezanega lesa za skoraj 40 %, tržišče za oglje pa se je zaprlo.²³

Leto 1932 je bilo usodno. 16. februarja sta minister za gozdove in rudnike ter minister za kmetijstvo podpisala razglasitveni odlok, ki je upošteval predlog banske uprave Dravske banovine, da naj ima veleposestvo le še 3000 ha, vse ostalo pa se razlasti.²⁴ Od ekspropriacije so izločili obdelovalno zemljo, do tedaj razdeljena zemljišča agrarnim interesom ter pašnike, ki so bili že razdeljeni ali primerni za razlastitev. Lastnik je moral izbrati v 6 mesecih v arondiranem kompleksu

površine, ki jih je želel obdržati, ostalo pa bo prešlo do nadaljnega v državno upravljanje. Da je bila mera polna, je zagrebški industrijalec Šutej, ki je imel v zakupu žago Rog, le-to ustavil, čeprav jo je šele 1. februarja 1928 prevzel od prejšnjega zakupnika Jugoslovenske šumske industrije d. d. Zagreb. V štiriletnem obdobju je vanjo precej investiral in jo razširil, sklenil z Auerspergi štiriletno eksploatacijsko pogodbo za 50.000 kubičnih metrov hlodovine letno in je zaposloval preko 500 delavcev, ki so leta 1929 delali celo v dveh izmenah po 11 ur. Gospodarska kriza ni dovoljevala obnovitve pogodbe pa tudi ukrepi agrarne reforme so prispevali svoje in je vse naprave, ki so bile njegova last, enostavno prodal, in je žaga poslej dobesedno propadla.²⁵ Soteškega »firšta« ni toliko prizadela ustanovitev obrata kot dejstvo, da bo ravno on tisti upravitelj njihove družinske posesti, pod katerega vodstvom bo skoraj propadla. Preko svojega ljubljanskega pravnega zastopnika advokata dr. Fritza Luckmanna, ki je zastopal večino veleposestnikov, se je povezal z nekaterimi drugimi advokati, notarji in poslovneži. Notarju Marku Rudežu je obljubil 40 din za vsak hektar gozda po popolni oprostitvi agrarne reforme v zemljiški knjigi nad površino 3300 hektarov in po odbitku 1/3 oproščenih ha, 90.000 din pa mu je dal za delo in izdatke pri ureditvi agrarne reforme na veleposestniških gozdovih. Gradbeniku Karlu Polcu je obljubil po 150 din za vsak hektar nad supermaksimumom. Kolikor bi jih uspel dobiti oziroma rešiti pred agrarno reformo nad 1000 hektarov, bi za vsakega nadaljnega dobil 200 din. Dr. Vinku Zorcu v Beogradu je obljubil 20 din za vsak hektar, ki se mu bo

prepustil nad 5500 ha v Dravski in Savski banovini skupaj. Nekemu ing. Š. je obljubil 200.000 din, če pri izbiri maksimuma obvelja njegova želja, kar naj bi bilo odvisno od njegovega predloga banski upravi oziroma agrarnemu ministrstvu ter še dodatnih 150.000 din ali pa 100.000 din, če bi posestnik lahko obdržal kompleks Rog oziroma Gotenice.²⁶ 3. oktobra 1929 je izšel zakon, ki je uvedel banovine. V Dravsko banovino je prišel okraj Čabar, kjer so imeli Auerspergi nekaj čez 4800 ha gozda, okraja Črnomelj in Metlika pa sta bila dodeljena savski banovini. 28. avgusta 1931 pa sta bila zadnja dva okraja vrnjena Dravski banovini, medtem ko so čabrskega vključili v savsko. Te teritorialno upravne spremembe naj bi bile vzrok, da so beograjski uradniki v naglici izdali razglasitveni odlok, ki je veleposestvu v savski banovini puščal 2325 ha in žago. Ostanek gozdov je že v avgustu prevzela ZDU v Delnicah.

Težišče Auerspergovega boja je bilo poslej usmerjeno na posest v dravski banovini. Njena banska uprava je po izdaji razglasitvenega odloka naročila ekspertize o knežji veleposesti. Ing. Mirko Sušteršič je bil mnenja, da je predlog veleposestnika, ki je zahteval, da dobi v dravski banovini ca. 2000 ha v revirju Fridrihštajn in ca. 1000 ha v bližini gradu Soteske, sprejemljiv. Strinjal se je s posestjo, ki mu je ostala v čabrskem okraju. Kolikor oblast ne bi mogla sprejeti knezovega predloga, pa je bil mnenja, naj se banovinske meje ne upoštevajo in da naj dobi vseh 5000 ha okoli Soteske in bližnjem delu Roga. Revir Brezova reber (ca. 1600 ha) naj bi rezervirali za agrarne interesente ali pa naj bi ga dali veleposestniku, ostanek naj bi dobil iz roškega kompleksa. Opozarjal je tudi na možnost, da bi lahko vseh 3000 ha, ki so mu ostali v dravski banovini, dobil v revirju Fridrihštajn. Kolikor mu mislijo pustiti vse žage, je predlagal, naj se poveča super maksimum za 100 %. Če bi sprejeli lastnikov predlog, pa naj dobi žagi Jelendol in Sotesko.²⁷ Čeprav ni mogoče dokazati neposrednih zvez med neznanim ing. Š. in utemeljevalcem gornjih predlogov, je ta predlog kljub navidezni neprizadetosti sumljiv.

V začetku septembra 1932. leta je knezov pravni zastopnik vložil pritožbo na državni svet. Razlastitveni odlok je izpodbijal s trditvijo, da je razlastitev preobsežna, ker tolikšnih potreb po gozdovih okoliško prebivastvo nima. Očital je, da ni bilo upoštevano, da so razlastili dve veleposestvi: fidejkomisno in alodialno. Upoštevane tudi niso bile potrebe tamkajšnje lesne industrije. Od vseh pripomb je najbližja resnici le slednja, pa tudi v tem

primeru je moč navesti dva nasprotna argumenta: žaga Rog ni več obratovala, agrarna reforma je v prvi vrsti socialno-političen ukrep. Sklicevanje na neadekvatno veliko razlastitev je bil čisti nesmisel, saj je razlastitveni odlok izrecno ugotavljal, da je površin za vse interesente premalo. Vloga na državni svet je bila zaključena z zantevo, da oblasti sprejmejo predlog veleposestnika, da si v dravski banovini izbere 947 ha v gozdnem uradu Soteska ter 2053 v območju kočevskega gozdnega urada. Prav tako so zahtevali tudi neke parcele v črnomaljskem okraju (ca. 250 ha), ker te niso bile razlaščne in ker je ta v času izdaje zakona o likvidaciji agrarne reforme ležal v savski banovini. Državni svet so opozorili, da nekatere občine — subjekti agrarne reforme žele doseči sporazum z veleposestvom, ki naj bi zadovoljil obe prizadeti strani. Na koncu so zagrozili z mednarodnim sodiščem v Haagu ter odpuščanjem nameščencev.²⁸ Istočasno je potekala tud nasprotna akcija, ki so jo vodili ljudje okoli ljubljanske ZDU. Od oblasti so zahtevali, da knez ne sme dobiti več kot 3000 ha, da je treba tisto zemljo, ki leži v čabrskem okraju, odvzeti. Knez naj dobi zemljo okoli soteškega gradu, ker si je tam obdržal tudi obdelovalne površine. Sprva niso bili enotni, ali naj dobi knez Brezovo reber, ki ni bila veliko vredna, ostanek pa v severnem delu Roga ali pa naj vseh 3000 ha leži v slednjem kompleksu.²⁹ Zahtevali so tudi odvzem žag Glažuta in Jelendol. Te zahteve je podpirala tudi banska uprava, ki je ministrstvu za kmetijstvo predlagala slabšo varianto: to je Brezovo reber ter severni del Roga v bližini Soteske: »V srezu Kočevje bi na ta način zgubil K. Auersperg vse svoje gozdove, kar bi brezdvomno imelo velike ugodne posledice v narodno-gospodarskem in nacionalnem oziru tega močno z nemškimi duhom in življenjem prepletenega sresa. Saj je šel ob priliki razlastitve Auerspergovih gozdov po kočevskem srezu glas: »Dem deutschen Fürsten, deutsche Treue.«³⁰

Z opozarjanjem na nemško manjšino na Kočevskem so hoteli vsaj delno pojasniti precejšen odziv občin na Auerspergovo ponudbo. V skladu z zakonodajo je predlagal tem subjektom agrarne reforme sporazum, na podlagi katerega bi prejele brez odškodnine še količine lesa ali pa enkratno neko vsoto denarja, v zameno pa bi knezu prepustile preostali gozd. Soteski »firšt« je to akcijo sprožil takoj po prejemu razlastitvenega odloka. Že konec poletja je skoraj 50 občin zahtevalo, da oblasti pristanejo na njihovo željo po sporazumu, ki bi jim prinesel skup-

no ca. 4500 ha zemlje brez odškodnine ter 241.000 din za dobrodelne namene. Akcijo je podprl tudi sreski odbor JRDK (Jugoslovska radikalna kmetijska demokracija) v Kočevju.

Politično je namreč akcijo vodil »namestnik poslanca kočevskega sreza in poslevodeči podpredsednik sreskega odbora JRDK dr. Hans Arko«, ki so ga nasprotni viri označevali kot Auerspergovega advokata³¹. Opozorjanje na »deutsche Treue« je nekoliko preveč poenostavljena razlaga velikega odziva, čeprav je ta moment v določeni meri gotovo obstajal vsaj pri kočevarskih občinah. Kaj pa točke kot Št. Peter (danes Otočec) pri Novem mestu ali Št. Vid pri Stični in še nekatere druge? Nedvomno je vzrokov več. Kmetje, ki so stoletja živeli ob obrobni predelih knežjih gozdov, so bili z njimi tesno ekonomsko povezani. Velikokrat so ravno v njih zaslužili sicer včasih slab kos kruha, toda kruh je vendarle bil. Določen vpliv je imel tudi strah pred spremembami, kajti kmet, ki že zaradi narave stalno živi v negotovosti, si ni želel nalagati še novih podobnih težav od novih lastnikov, ki bi lahko bili do kmetov še manj ustrezljivi kot knezi. Na vodstva občin je vplival tudi strah pred bremenom, ki bi si jih naložil s prevzemom lastništva: stroški za personal, pokojnine za nekdanje uslužbenke in delavce na veleposestvu, bolniška blagajna, patronati, vzdrževanje poslopij in inventarja, stroški za zavarovalnine, vzdrževanje in gradnja novih cest zlasti pa izplačevanje odškodnine. Vestni uradniki veleposestva, ki so strah še razpihovali, so izračunali, da bi občine z lastno upravo razlaščenih gozdov ustvarile letno 1.353.000 din izgube.³² Kaj je bolj logičnega kot sprejeti ponujeno roko, ki obljublja sicer manj, kot so pričakovali, vendar je uresničenje bilo blizu. Občinskimi odborom je bilo »pomagano« še toliko, da jim je veleposestvo poslalo že vnaprej napisane zapisnike občinskih sej, z eno samo točko seveda, in je bilo treba vanje vnesti le še kraj, datum in navesti imena prisotnih odbornikov. Ker predpostavljene oblasti niso bile pripravljene podpreti sporazuma, so pustile predlagatelje brez odgovora. Konec leta je nekaj občin ponovno interveniralo v Beogradu.³³ Februarja 1933. leta je dr. Luckmann ponovno v imenu veleposestnika ponudil občinam sporazum, vendar tokrat preko ZDU. Večja skupina županov je šla celo skupinsko v Beograd, denar naj bi založili prizadeti veleposestniki preko nekega advokata, vendar tudi brezuspešno. Marca 1934 je Auersperg začel novo akcijo. Obrnil se je neposredno na ministrstvo za poljedel-

stvo ter preko njega ponudil občinam 5012 hektarov gozdnih površin, skoraj 300 ha obdelovalne zemlje ter 243.000 din v dobrodelne namene. Ponudba je prišla preko banovinske uprave na ZDU. Ta je zahtevala najprej predujem 30.000 din na račun stroškov pri organiziranju sestankov agrarnih interesentov ter ekspertizo gozdarskih strokovnjakov. Slednji so ugotovili, da so ponudene površine, ki so ležale na obrobju večjih gozdnih kompleksov, zelo razdrobljene in izrabljene. Tudi predstavniki občin in agrarnih interesentov litijskega in novomeškega okraja so sporazum zavrnil. Sestanki so morali potekati precej burno. Ohranil se je dopis mirenskega župana Franja Bulca, v katerem poziva ostale župane, naj na sestanku poleg predstavnikov pašniških zadrug pripeljejo s seboj čimveč ljudi, ki bodo na sestanku v Novem mestu razgrajali in tako pomagali doseči »dokončno ureditev zadeve«.³⁴ Deponirani denar so Auerspergu vrnil, stroške pa pokrili iz dohodkov ZDU. Jeseni je bila sprožena nova akcija. Tokrat so uradniki sestavili 11 strani dolgo spomenico, ki so ji kot dokumente priložili nekaj fotografij, ki so potrjevale njihove trditve ter nekaj dokumentov. V njej so želeli predstaviti svojo veleposest najprej kot industrijski obrat, ki je zaposloval nekaj 100 ljudi. Očitati so dvojno merilo pri obravnavanju njihove veleposesti. Medtem ko so njih razlastili »na tako radikalen način, pa posestvu ing. Antona Rudeža v obsegu 1650 ha ni bilo ničesar odzvetega«. »Odškodnina je prenizka. Vrednost 1 ha gozda je 6000 din, tečajna vrednost obveznic, na podlagi katerih izplačujejo odškodnino, pa je 112 din za hektar.« Ponovili so očitke, da niso izhajali iz dejanskih potreb. Po njihovih izračunih bi dejanske upravičence lahko zadovoljili z okoli 4800 ha gozdanjših gozdnih parcel, dobivale letno manjda. Očitati so politikom, da so oni krivi, ker ni prišlo do sporazuma z občinami. Kot dokaz so navedli dr. Ivana Puclja, ki je na zborovanju v Dolenjskih Toplicah 3. oktobra 1932 svoje nasprotovanje sporazumu z občinami argumentiral s trditvijo: »Če vzamemo nekemu srajco, se ne bomo z njim o tem še pogajali!« Spomenico so zaključili z zahtevo, naj problem njihovega posestva ponovno objektivno preučijo ter dodali: »Graščina zahteva v slučaju ekstremne izvedbe razlastitve polno odškodnino v smislu mednarodnih običajev.« Izjavili so tudi svojo pripravljenost za sporazum z občinami, ker je to v interesu ljudstva in države. Na katere naslove so poslali to spomenico, ni znano. Šef odseka za agrarno reformo v ministrstvu za kme-

tijstvo je o njej sestavil obširnejše poročilo, v katerem je ugotovil, da so vsi dotedanji Auerspergovi poskusi za sporazum propadli. Odlok o razlastitvi je zakonit in treba ga je v celoti izvesti ali pa naj zakonodajalec izda novega. Do takrat pa ostaja samo ena možnost za kneza: neposreden sporazum z občini.³⁶ Zato je knez proti koncu leta ponovno predlagal sporazum občinam preko banske uprave. Ta je odgovorila, da načelno ni proti sporazumu, vendar ponudene površine ne omogočajo uvedbe racionalnega gospodarstva. Nekateri gozdovi so že zelo izsekani, medtem ko so nekateri skoraj nedostopni. Premalo se upoštevanje koristi prizadetih občin, zato sodijo, da ni prave podlage za poravnavo. Kolikor misli veleposestvo podobno akcijo ponoviti, naj se popreje obrne za nasvet na agrarno pravni odsek banske uprave in ZDU v Ljubljani. Zadnji resnejši poskus, da bi dosegli sporazum, je bil storjen verjetno konec leta 1936 ali v začetku 1937, ko se je večina občin, verjetno ob določenem pritisku od zgoraj, odločila za radikalno stališče: 1000 ha in nič več!³⁶

Ob koncu leta 1935 je uspela knezu za »liberalne« Auersperge zelo nenavadna zveza. V posredovanje se je vključil ljubljanski škof dr. Rožman. Kaj je njega napotilo k temu dejanju, iz razpoložljivih virov ni jasno. Dejstvo je namreč, da je jugoslovanski episkopat na svoji konferenci 27. novembra 1918 v Zagrebu priznal potrebo po agrarni reformi in izjavil celo pripravljenost izposlovati ustrezno dovoljenje sv. sedeža za cerkvene posesti.³⁷ Zakon o likvidaciji agrarne reforme iz leta 1931 je pustil cerkveno posest ob strani. Sprememba oziroma dopolnitev tega zakona z dne 24. junija 1933 pa je med objekte agrarne reforme uvrstila tudi cerkvene

gozdove v obsegu nad 1000 ha. 14. februarja 1936 je dr. Rožman pisal dr. Mihi Kreku v Beograd, da pride čez 4 dni tja, ker bi rad govoril z njim in dr. Antonom Korošcem o Auerspergovi zadevi. Pismu je priložil že zgoraj opisano spomenico s posebnim dodatkom, ki je bil napisan prav za to priložnost 23. januarja istega leta. Kaj je konkretno hotel, ni znano, očitno pa je, da Kreku ni bilo veliko do njegovega obiska, saj je na škofovo pismo po njegovem odhodu lastno-ročno zapisal, da je danes »že odjadral«.³⁸ Tudi ta primer dokazuje slabo knezovo poznavanje političnih razmer na Slovenskem. Povsem očitno je, da je v tem primeru pretiral v oceni liberalno klerikalnih nasprotij. Vlada, v kateri so bili slovenski klerikalci, zaradi realnih političnih razmer v tem primeru ni mogla razveljaviti sklepov prejšnjih vlad, v katerih so bili slovenski liberalci, ki so bili dejansko velik nasprotnik Avstrijca Auersperga. Na sporazum s knezom ne bi pristali tudi radikalnejši elementi klerikalne stranke. Dr. Fran Kulovec je v pismu tajništvu JRZ zahteval, da kneza ostreje primejo. Predlagal je Kreku, naj izdajo nov razlastitveni odlok, ki bo knezu pustil le 1000 ha.³⁹

Znano je, da je bila v Dravski banovini le na treh veleposestvih opravljena razlastitev, kot bi rekli Auerspergi, »na radikalen način«.

Med njimi sta bili knežja in turjaška grofovska veja.⁴⁰ Vzrokov, zakaj ni tudi v teh treh primerih prišlo do sporazuma, je več. Glede knezov je verjetno eden izmed bistvenih momentov njihova tesna povezanost s politiko, ki je bila že desetletja nasprotna Slovencem. Pretežno so živeli izven slovenskega etničnega ozemlja, na svojih čeških in slo-

Zaga Rog aprila 1933. Dim nad ostanki stavb, ki so v ospredju prejšnje slike

vaških posestih, zlasti pa na gradu Goldeg v Avstriji. Iz take oddaljenosti so na slovenskih tleh videli le svojo posest, kvečjemu še Kočvarje. Zato v pravem času niso vzpostavili mostu do večinskega naroda, zlasti pa do njenih politikov. Ob nastanku kraljevine SHS jih nobena omemba vredna politična sila ni bila pripravljena podpreti. Deželna vlada za Slovenijo je knezu Karlu celo prepovedala vstop v državo. Glavni poverjenik za agrarno reformo je moral 1920. leta posebej prositi oblasti, da ta sklep prekličejo in naročijo jugoslovanski ambasadi na Dunaju, naj izda veleposestniku vstopno vizo.⁴¹

Ko so začeli izhajati zakoni in odloki o agrarni reformi, bi morali knezi nujno spremeniti dotedanjo politiko, če bi hoteli rešiti, kar se je rešiti še dalo. Zadostovale so namreč take malenkosti, da so se nekateri veleposestniki vpisali v Sokol kraljevine Jugoslavije ali pa so dali otroke v jugoslovanske šole. Knez Karl Auersperg-Breunner je vztrajal na nemški naravi veleposestva in njegovih lastnikov ter celo uslužbencev. Od 43 ljudi, ki jih je zaposlovalo veleposestvo, so bili 4 avstrijski, 2 češka, ostali pa jugoslovanski državljani; po narodnosti pa je bilo med njimi 35 Nemcev. Za nekatere bi, sodeč po imenu in priimku, dvomil, da so kaj prida razumeli nemško. Zakupne in kupne pogodbe so bile nemške, oziroma avtentičen tekst je bil nemški. Na nekaterih je celo klavzula, da zakupnik ali kupec sam plača prevod pogodbe kot tudi sodno overovitev prevoda. Slovenski liberalci kot predstavniki drobne buržoazije so nasprotovali knežji veleposesti tudi zaradi ekonomskih vzrokov. Njena žagarska industrija je bila v primeri z ostalo pravi gigant, ki je z lahkoto diktiral pogoje tržišču. Zmanjšanje njihove posesti bi jo okrnilo in do tedaj podrejeni lastniki žag in trgovci z lesom bi prišli v ugodnejši položaj. Dopusčati moramo tudi možnost, ki bi jo prenos lastništva na občine dejansko ustvaril in na katero so nekateri gotovo računali. Veleposestvo so vodili šolani uslužbenci. Delo v gozdovih so nadzirali ljudje, ki so svoj posel dobro poznali. Vse to je zakupnikom oziroma kupcem dajalo malo možnosti, da bi s posestvom poslovali drugače, kot je bilo to v pogodbi določeno. Ob spremembi lastništva večjega dela gozdov bi se nadzor nad njimi zmanjšal. Preden bi novi lastniki organizirali novo upravo, bi desetine malih lesnih trgovcev in lastnikov žag spravilo v žep mastne dobičke, možnosti raznih podkupovanj in podobnih malverzacij bi narastle.

Poleg nacionalnega in ekonomskega je spoznam onemogočal tudi političen moment. Re-

volucionarno vrenje, ki je zajelo naše kraje po prvi svetovni vojni, je bilo v tem času že skoraj preteklost. Zahteve po radikalni izvedbi agrarne reforme so že izgubljale ostrino. 1929. leta pa je bila ustanovljena Zveza agrarnih interesentov, ki je znova prebudila širše kmečke mase. Organizaciji so stopili na čelo trije radikalnejši politiki: Albin Prepeluh, Milan Mravlje in dr. Janže Novak, za njimi pa naj bi stalo 20.000 »malokmetških« družin z okoli 100.000 družinskimi člani.⁴² Za cilj so si postavili izvedbo agrarne reforme v najmanj taki obliki, kot je bilo obljubljeno in razglašeno v prvih mesecih obstoja nove države. Zbirali so se na letnih zborovanjih, kjer so gornji trije obveščali navzoče o trenutnem stanju in predlagali resolucije, ki so jih pošiljali oblastem. Sprva je bila v ospredju njihovih zahtev obdelovalna zemlja, budno pa so spremljali tudi načrte glede veleposestniških gozdov. Zakon o likvidaciji agrarne reforme jih je vseeno našel dokaj nepripravljene. V mesecu dni po izdaji zakona (26. 6. 1931) so se morali banski upravi prijaviti subjekti agrarne reforme. Ker so bili posamezniki glede gozdov izključeni, so morali svoje člane in simpatizerje organizirati v zadruge. To jim je v veliki meri uspelo, saj so ustanovili skoraj 180 pašniških in gozdnih zadrug.⁴³ Imensko o Auerspergih niso razpravljali, so jih pa večkrat imeli v mislih. To je razvidno zlasti v ostrem obsojanju »barantanja« med veleposestniki in občinami. Bili so proti temu, da se gozdovi razdelijo med politične občine, ker bi jih te porabile za lastne proračune. Denar od njih naj pride v roke tistih, ki so ga potrebni. Zato jih naj v imenu teh prevzame posebna, od državne ločena uprava, ki ji naj na čelu stoji vladni komisar, ta mora uživati splošno zaupanje prizadetih. V odboru, ki naj mu bo dodeljen, pa naj bo pol zaupnikov agrarnih interesentov, drugo polovico pa naj imenuje ban iz vrst strokovnega uradništva. Razlaščeni gozdovi naj se vnišejo v zemljiško knjigo na ime Zveze pašniških in gozdnih zadrug. Aktivno so se vključili tudi v delo ZDU, zlasti njenih komisij. S svojimi predlogi in nasveti so zasipavali tudi banovinsko in vladno birokracijo v Ljubljani in Beogradu.⁴⁴ Vlada tako ni mogla popolnoma obiti zahtev, naj razlasti veleposest. Za ta korak se je odločila tam, kjer se ji je zdelo to najlažje: pri nikomur priljubljenih »tutih« Auerspergih.⁴⁵

Postopek prevzemanja veleposestva je v dravski banovini potekal precej zapleteno. Kot je bilo že zgoraj omenjeno, je obstajalo mnenje, naj se veleposestvo obravnava kot

celota, banovinske meje naj se ne upoštevajo in naj jih izrinejo iz kočevskega in čabranskega okraja. Vendar pa je prevzem gozdov v savski banovini po ZDU v Delnicah te namere onemogočil. Nadaljnji boj je potekal predvsem v dravski banovini. Ministrstvo za kmetijstvo je 8. marca 1933 sporočilo banski upravi v Ljubljani, da sprejema njen predlog in predlog ZDU, da ostane knezu 3000 ha okoli Soteske in v severnem delu Roga.⁴⁶ Predlagatelje je sprejetje njihovega predloga razveselilo. Prepričani so bili, da je s tem prešla v njihovo posest tudi žaga Jelendol. Zanimivo pa je, da je ZDU ni nameravala uporabiti, ampak so jo celo imeli za brezvredno. V okolici je bilo 14 privatnih žag, ki jih je doslej dušila konkurenca veleposestnikov žage. Dobiti so jo hoteli samo zaradi tega, da bi take pojave v prihodnje onemogočili. Eventualno so jo mislili uporabiti kot pogajalski objekt pri dokončnem razmejevanju. Vedeli so, da je veleposestnik nanjo navezan in bo zanjo pripravljen v marsikaterem pogledu popustiti. Veleposestvo se s tako razlago odloka ni strinjalo, zato je banska uprava zaprosila ministrstvo za njegovo tolmačenje. Konec maja je bil pri upravi veleposestva v Kočevju sestanek, na katerem naj bi določili meje. ZDU je diktirala: »Veleposestvo dobi 3000 ha v revirjih sv. Peter, Soteska in Podstenice. Površina je znašala 26 ha več, kot so jim nameravali pustiti, toda molče so šli preko tega. Vprašanje žage v Jelendolu so pustili odprto. Pač pa je veleposestvo načelo vprašanje zaposlenih na omenjeni žagi in v skladišču v Ribnici, skupno 72 zaposlenih s 134 družinskimi člani. Na zmanjšanem veleposestvu zanje namreč ne bo dela.⁴⁷ 26. maja je ministrstvo sporočilo, da ZDU žage v Jelendolu ne more prevzeti, ker je naprave, ki služijo za izrabo gozdov, mogoče prevzeti le v primeru, če jih veleposestvo ne potrebuje. Dovoliti mora le njeno souporabo.⁴⁸ Poleti 1933 je uprava veleposestva delo na žagi ustavila. Brez zaslužka niso bili le neposredno na žagi zaposleni, ampak tudi sekači, vozniki, cestarji in skladiščniki: skupaj 284 zaposlenih z 852 družinskimi člani. Občina Dolenja vas je konec avgusta zaprosila vlado v Beogradu za intervencijo, ta pa je spis odstopila banovinski upravi v Ljubljani. Ta je potrebovala mesec dni, da je zaprosila okrajno načelstvo v Kočevju, naj sporoči, zakaj je bilo delo ustavljeno. Po tednu dni so jim odgovorili, da je nastalega položaja kriva ZDU, ker je prepovedala gozdnemu uradu Kočevje spomladi v lastni režiji posekan les prepeljati na žago. 1. septembra 1933 je državni svet razsodil,

da so bile pri razlastitvi veleposestva narejene napake in so odlok ministrstva z dne 8. marca razveljavili. Potrdili so veleposestnikovo pravico, da si izbere zaželene površine v dravski banovini: cca 2000 ha v revirju Fridrihštajn, ostalo pa okoli Soteske. ZDU pa se je ravno za isti mesec odločila, da bo opravila prevzem, kar je pravni zastopnik veleposestva dr. Luckmann komaj preprečil. V drugi polovici decembra je banska uprava dobila ukaz, naj pripravi vse potrebno za prevzem v skladu s sodbo državnega sveta. Po prevzemu naj pripravijo elaborate in izračunajo odškodnino.⁴⁹ 28. decembra je bil imenovan prevzemni odsek pri ZDU. 3. januarja 1934 so prevzeli kočevski del veleposesti v izmeri 11.895,8268 ha, vse gozdne enklave kakršnihkoli kultur, upravna poslopja in gospodarske objekte, ki leže na razlaščenih kompleksih. ZDU je bila pripravljena prevzeti del nameščencev, vendar manj, kot je hotel knez. Sporazumeli so se, da bodo telefonsko omrežje med uradoma v Kočevju in Soteski ter revirji uporabljali oboji, veleposestvo jim je prepustilo tudi tri sobe v kočevskem gradu za običajno najemnino. Predstavniki veleposestva so zahtevali, da vse do prepisa lastnine v zemljiški knjigi oni posedujejo lovske pravice. Od ZDU so tudi terjali, da prevzame ustrezen delež finančnih obveznosti: davke, patronate, pokojnine itd. Na koncu prevzemnega sestanka so predstavniki veleposestva prosili, naj bi se prevzem v Soteski odložil, ker je tamkajšnji upravitelj ing. Sevnik Bolan. ZDU na to ni pristala in so ga naslednji dan opravili, čeprav v omejenem obsegu.⁵⁰ Takšno stališče se je zelo hitro izkazalo za zelo pravilno. Knez Auersperg je namreč takoj, ko je izvedel, da se bo opravil prevzem, iskal zaščito pri lastni, to je avstrijski vladi, ki je preko ambasade v Beogradu 4. januarja vložila protest pri zunanjem ministrstvu. Jugoslovanska vlada je poslaništvu čez dva dni odgovorila, da bodo prevzem ustavili. V tem smislu so preko ministrstva za kmetijstvo opozorili tudi bansko upravo oziroma ZDU. Ban je takoj poslal v Beograd depešo, v kateri je sporočil, da se je prevzem pred dvema dnevmoma že opravil in da prosi za poseben ukaz, na podlagi katerega bi prevzeto posest vrnilo veleposestniku. Takega ukaza pa ni bilo.⁵¹ V naslednjih dneh so dokončno prevzeli še soteški del in 19. januarja so že obvestili okrajni načelstvi v Novem mestu in Kočevju o obsegu prevzete zemlje ter sporočili imeni upraviteljev, ki sta imela urada v Kočevju oziroma Straži.

O tem, kako so rešili problem žage v Jelendolu 1933. leta, ni konkretnih podatkov. Gotovo je le, da ga za trajno niso. 9. aprila 1936 so obvestili bana in slaba dva tedna kasneje tudi ministra Korošca, da žaga 6 mesecev ni delala, trenutno pa so imeli dela le za tri mesece. Vendar niso delali niti toliko časa. Sredi maja je knez ustavil delo na žagah v Soteski, Jelendolu in Glažuti ter začel odpuščati delavce. Nedvomno imamo tu opraviti z intenziviranjem že znane taktike: zaradi agrarne reforme ni dela, vsega je kri-va reforma! Bil je to pravzaprav zadnji poizkus veleposestnika, da naščuva ljudstvo proti oblastem. Nedvomno je k temu prispevala tudi neuspela Rožmanova misija. V določenem smislu je bil to tudi izraz obupa, ki se je kneza pollaščal, saj so se širile vesti, da misli vse skupaj prodati.⁵² Znano je, da je takrat postal tako grob in brezobziren, da so ga celo njegovi nameščenci prijavili oblastem zaradi grobega ravnanja z delavci.⁴⁸ V istem času, ko je ustavil delo na žagah, je zaostрил tudi vprašanje upokojencev. Knez Auersberg je že pred prvo svetovno vojno organiziral pokojninsko zavarovanje za svoje uslužbenke in delavce. Pokojninskemu zavodu za privatne nameščence, ki je bil ustanovljen 1908, se ni priključil. Po prevratu je bil ustanovljen Pokojninski zavod v Ljubljani, ki pa je prevzel le uradnike, za katere je moralo veleposestvo plačati premije za nazaj. Za ostale delavce so še vnaprej imeli lastno organizacijo po načelih službene pragmatike iz leta 1896. Za odvezto posest je zahteval, naj novi »lastnik« prevzame tudi ustrezen delež stroškov ter povrne veleposestvu nekatere izdatke. ZDU v Delnicah naj bi povrnila ustrezen delež za pokojnine od oktobra 1932. leta dalje, dravska banovina pa naj bi plačala za leti 1934 in 1935. Skupno je zahteval 444.848 din. Vnaprej naj bi prispevale Delnice 10,65 %, Ljubljana 66,65 %. Da bi svoje grožnje podkrepil, je 1. septembra 1935 zmanjšal pokojnine svojim upokojencem za 79,3 %. Vsak od prizadetih je prejel dopis, naj ostali del pokojnine zahteva od ZDU v Ljubljani oziroma v Delnicah. Ljubljanska je bila pripravljena prepustiti les na panju v vrednosti 200.000 din, denarja pa ni bila pripravljena dati. Knez tega predloga ni sprejel. V prizadetih krajih so ljudje dobili občutek, da jih hoče izstradati. Strah gotovo ni bil pretiran, saj je starejše ustavitve del na žagah morala spomniti na ukinitve dvorske železarne, ki je mnoge poslala po svetu s trebuchom za kruhom.⁵⁴ Oblasti je tako postopanje naredilo še bolj nepopustljive.⁵⁵ V zadnjih dneh septembra 1936

Neurejeno vprašanje lastništva je najbolj prizadelo upokojence

so se sporazumeli glede žag v Soteski in Jelendolu. Delo je steklo predvsem na soteški žagi. Lesni trgovec Karel Jordan s Sušaka se je namreč z veleposestnikom dogovoril, da bo tu žagal les, ki ga je kupoval od ZDU. Problem upokojencev pa so reševali tako, da so jim začeli plačevati akontacijo na polno pokojnino. Problem je bil rešen šele na predvečer druge svetovne vojne, ko je ljubljanska (in verjetno tudi delniška) ZDU nakazala 66 % delež pokojnin prizadetim upokojencem za čas od 1. januarja 1934 do 31. decembra 1940.⁵⁶

Vprašanje razlastitve je v letih 1937 in 1938 prešlo v končno fazo. Junija 1937 je bil izdan odlok, da veleposestvo Karla Auersberga dediči izgubi 230,5151 ha obdelovalne zemlje, 15.266,6477 ha gozdnih površin v dravski in 2499,4632 ha v savski banovini, 90,9532 ha bodo odpisali za odkup patronatov, skupaj izgubi veleposestvo 18.087,5793 ha. Veleposestvu je torej glede na stanje 27. februarja 1919 ostalo 5430,6825 ha.⁵⁷ Na gornji odlok ministrstva za kmetijstvo so se pritožili obe ZDU, veleposestvo, občina Dolenjske Toplice ter župnijski urad v Soteski oziroma ljubljanska škofija. Zato je prišlo še do manj-

ših sprememb. Veleposestvu je ostalo 5661 ha zemlje. Ostal mu je tudi žužemberški grad, katerega se je hotela polastiti ljubljanska ZDU, prav tako je ostal v popolni njihovi lasti kočevski grad, kajti zanj je zahtevala ljubljanska ZDU, da ji priznajo solastništvo. Januarja 1938 so reševali še nekatere detajle, prišlo je tudi do manjših sprememb. Maja meseca so Delnice vrnile še 136 ha.⁵⁸ V prvi polovici leta 1938 so izračunali odškodnino. Njeno višino so izračunali na podlagi čistega hektarskega donosa na dan 27. februarja 1919. Za zemljo in gozd v savski banovini so dobili 1,139.417,06 din ter 30.000 din za stavbe. Za gozd v dravski banovini so dobili 6,010.215 din, za obdelovalno in drugo zemljo 516,779,51 din, za zgradbe 405.000 din, za prevzeto telefonsko omrežje in aparate 29.000 din. Skupaj so dobili 8,130.411,61 din. Če to primerjamo z dohodkom v letu 1923, vidimo, da so dobili malo, še zlasti če upoštevamo način plačila. Prejeli naj bi ga v 20 letih anuitetah s 5 % obresti, in sicer vedno 1. oktobra neposredno nekdanjemu lastniku. Letni obrok z obrestmi je znašal 542.544,16 din. Jeseni 1938 je ministrstvo za kmetijstvo te vsote potrdilo.⁵⁹

1939. leta je dotedaj mladoletni Karl Adolf Auersperg prevzel lastništvo ostankov nekdanje fidejkomisne posesti. Na njej je ustanovil dve firmi: Šumska industrija Karla Adolfa Auersperga v Kočevju in Gozdni urad Karla Adolfa Auersperga v Kočevju. Z oblastmi se je kmalu zapletel v ostre spore v zvezi z izvoznimi dovoljenji, davki, prenosom dobička... Stalno bivališče je imel prijavljeno v Grčaricah št. 35, vendar je bil večinoma odsoten, ker je še študiral. Pred oblastmi ga je zastopal že večkrat imenovani ljubljanski advokat. Stric Karl Auersperg-Breunner pa je zopet začel deati težave v Soteski. Sprl se je z Jordanom, ker je ta žagal les tudi drugim trgovcem in se dejansko nekoliko preveč »po domače« obnašal na tuji lastnini. Knez je grozil, da bo ustavil delo na žagi. V njegovih nastopih v tem času se jasno vidi, da je sedaj kot nemški državljani čutil zaščito močne države, katere meje so že potekale po Karavankah. Dejansko se je v spor vpletlo tudi nemško poslaništvo v Beogradu.^{59a} Prizadeti delavci so banski upravi poslali resolucijo, v kateri so zahtevali zaščito pred njim. Obtoževali so ga, da tihotapi denar, utaje davkov, žalitve države in njenih pripadnikov ter podpiranje Habsburžanov. Banski upravi so predlagali, naj ga izženejo in zaplenijo veleposestvo, sicer bodo sami obračunali z njim.^{59b} Spor z Jordanom so potem reševali na novomeškem sodišču.

Še v nečem so se kazale posledice Anschlusa. Knez Karl Auersperg-Breunner, ki je bil verjetno med vsemi knezi, ki so upravljali rodbinsko posest v zadnjih sto letih najbolj navezan nanjo, je začel v letih pred vojno intenzivno spremljati tudi tisti del posesti, ki mu je bil odvzet. V njegovem imenu so podkupovali nekatere uradnike ZDU, da so sporočili imena agrarnih interesentov, jim sporočali napake v poslovanju oblasti, vse le zato, da je bilo moč vlagati pritožbe. Zlasti so kritizirali upravljalce njihove nekdanje posesti in jim očitali neznanje, neupoštevanje načrtov o sečnji in celo vse tisto, kar danes očitajo ekologi sodobni družbi.⁶⁰ Predvsem pa ZDU ni mogel odpustiti ravnanja z žago Rog. Leta 1939 naj bi namreč razstrelili temelje nekaterih propadlih stavb, del obstoječih pa požgali.⁶¹

O postopkih nekaterih članov rodbine knezov Auersperg med zadnjo vojno je že nekaj napisanega.⁶² Kljub temu je v arhivih še razmeroma veliko neizkoriščenega gradiva. Oba, Karl Adolf in Karl Auersperg-Breunner sta živela v glavnem v tujini, mlajši je bil celo na ruski fronti. Tukajšnja posest so upravljali njihovi uradniki in oskrbniki, precejšnjo vlogo je imel tudi njihov pravni zastopnik. Razlaščene posesti jim ni vrnila ne italijanska ne nemška okupatorska oblast. Prejemali so denarno odškodnino, ki so si jo dali delno nakazovati v gotovini, nekaj pa so zapravili v naših krajih, zlasti za nakup izdelkov, ki jih je že drugod primanjkovalo. Janko Jarc v svojih obširnih opombah v knjigi Partizanski Rog navaja neko spomenico obeh knezov iz spomladi 1942 italijanskim oblastem.⁶³ Nadaljnje raziskovalce bi rad samo opozoril, da je v arhivu IZDG v Ljubljani ohranjena tudi njena zgodnejša varianta iz julija 1941, ki je po vsebini mlajši precej podobna. V njej se želita kneza predstaviti kot žrtvi nacionalistov in komunistov, katerim je stal na čelu geometer Milan Mravlje, kakor trdita komunist, ki se je šolal v Moskvi. Spomenica navaja njegov polni naslov s telefonsko številko.⁶⁴

O tem, kateri datum moramo navajati kot konec posesti knezov Auersperg na naših tleh, le to. Jeseni 1944 je Karl Adolf skrčil poslovanje obeh firm. Ohranjena pa je korespondenca celo iz časa po 9. maju 1945. 20. avgusta 1945 je pravni zastopnik Auerspergov sporočil upraviteljici njihovih hiš v Zagrebu, naj v zvezi z najemniki ničesar ne ukrepa, kajti po sklepu AVNOJ z dne 21. novembra 1944 je premoženje knezov zaplenjeno. Poleg pisma je z rdečim svinčnikom obrobjen časopisni izrezek o enem prvih re-

volucionarnih ukrepov nove Jugoslavije: agrarni reformi, ki je bila sprejeta na III. zasedanju AVNOJ avgusta 1945.⁶⁵

O nekdanji slavni rodbini je danes na našem ozemlju malo neposrednih sledov. Knjižnice in arhive so že pred desetletji odpeljali z našega ozemlja in so danes v sosednji Avstriji v njihovi privatni lasti. Kočevski, žužemberški in soteški grad so v razvalinah oziroma jih ni. Le za žužemberškega obstaja majhno upanje, da ga bodo kdaj obnovili. Okranjenih je še nekaj ostankov obratov železarne na Dvoru. Dve posledici pa sta vidni vsakemu obiskovalcu njihovih nekdanjih posesti. Tam, kjer so bili nekdanji njihovi obrati, kmetijstvo še danes ni razvito. KZ Krka Novo mesto menda s težavo odda nekdanji graščinske travnike in njive v najem ob minimalni odškodnini. Druga posledica pa je veliko pozitivnejša. Kdorkoli bo kdaj pisal zgodovino lesne industrije na Slovenskem, ne bo mogel mimo »firštovih« žag. Konkretno: Inles in Novoles nadaljujeta času primerno tradicijo žag Travnik, Soteska in Dvor.

OPOMBE

1. Branko Reisp, Turjak. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 94, Ljubljana 1979, str. 3—6. — 2. Osnovne podatke o Auerspergih dobimo tudi v splošnih enciklopedijah, npr. Brockhaus 2, 1967, str. 54. — 3. Anton Jellouschek, Historische und topographische Nachrichten über das Mineralbad Töplitz bei Neustadt, MHVK 12, 1857, str. 30 glej tudi Gothaisches genealogisches Taschenbuch posebej za grofovsko in posebej za knežje rodbine (Hofkalender) — 4. ravno tam, str. 31. — 5. Podatke o knezih Auerspergih navaja Janko Jarc v 1. poglavju ter v opombah v delu Partizanski rog, Maribor—Novo mesto 1967. — 6. Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, str. 502—505. — 7. ravno tam str. 22. — 8. ravno tam, str. 22. 8a. Janez Šumrada, Trgovina s Turjaškim železom na Reki sredi 15. stoletja v Zbornik občine Grosuplje 11, 1980 str. 221 in naslednje — 9. Jože Šorn, Železarna na Dvoru pri Žužemberku v Železarna na Dvoru pri Žužemberku, zgodovina, tehnologija, izdelki. Novo mesto 1980, str. 7 in naslednje (citirani: Jože Šorn, Železarna na Dvoru pri Žužemberku. — 10. citiram po Janko Jarc, Partizanski rog, str. 230 in naslednje. — 11. poleg omenjenega Jarčevega dela je pomembna tudi razprava Franje Sevnika Zagarstvo na Slovenskem v Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike. Ljubljana 1979, str. 177 in naslednje. — 12. Za oba lepota ob Krki so slabo skrbeli. Kaspreta tudi notranjščina ni navdušila. Glej Anton Kaspret, Schloss und Herrschaft Ainödt, MMK 6, 1893. — 13. Knežja linija Auerspergov je še danes pomembna v družabnem življenju na Zaho-

du. Če bi želeli, bi zlahka dosegli, da bi jih prdstavljali kot avstrijsko, nemško ali češko plemiško hišo. Že zgoraj omenjeni Brochhaus začenja: »Auersperg, *Krainer Adel*...« (podčrtal S. G.). — 14. Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, str. 367. — 15. Dr. Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, Naši zapiski 7, 1910, str. 76—77. — 16. Pisma Bleiweisu 15., 19. in 22. 12. 1879. Naši zapiski 7, 1910, str. 140—141. 17. Pismo Bleiweisu, Naši zapiski 7, 1910, str. 82. — 18. Splošen pregled poteka agrarne reforme povzemam po razpravi Olge Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, ZČ 18, 1964, str. 173—189. — 19. Podatki so povzeti iz ekspertize uslužbenca veleposestva ing. Ptačka. A SRS, ZDU, fasc. Kočevje, Auersperg, gozdovi in žage (dalje citiram: ZDU-Auersperg). — 20. ZDU-Auersperg, Odlok o utrditvi agrarnih objektov na veleposestvu kneza Auersperg nasledniki — 21. ZDU-Auersperg. — 22. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, Referat šefa oddelka za agrarno reformo v ministrstvu za kmetijstvo Radikova (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG). — 23. Ing. Anton Šivic, Razvoj gozdarstva in lova v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 347. — 24. ZDU-Auersperg. — 25. Milan Lutman, diplomsko delo o parni žagi na Rogu, citiram po Janku Jarc, Partizanski rog, str. 364 in naslednje. — 26. ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann, fasc. Auersperg. — 27. ZDU-Auersperg. — 28. ZDU-Auersperg. — 29. ZDU-Auersperg, Predlog skupne seje članov preglednih komisij in ZDU 28. 11. 1932 ter nedatiran predlog dr. Šaple, Milana Mravljeta in ing. Šušteršiča. — 30. ZDU-Auersperg, dopis z dne 13. 12. 1932. — 31. ZDU-Auersperg, dopis z dne 13. 12. 1932. — 32. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, Agrarna reforma na alodialnem in fideikomisnem posestvu kneza Auersperga v Jugoslaviji, spomenica kneza Karla Auersperga-Breunnerja iz septembra 1934 (citiram Spomenica 1934). — 33. ZDU-Auersperg, najbolj »aktivne« občine so bile Željne, Koprivnik, Mozelj, Mala Gora, Stari Log, Stara Cerkev, Podgora, Ribnica, Črni potok, Dvor, Žužemberk, Zagradec, Dedni dol. — 34. Priloga k spomenici 1934. 35. ZDU-Auersperg. — 36. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, nepodpisano pismo (verjetno dr. Mihe Kreka) dr. Franu Kulovcu 10. 4. 1937 (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG). — 37. Metod Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 72. — 38. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG). — 39. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, pismo 11. 3. 1937 (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG). — 40. ZDU-Auersperg. — 41. ZDU-Auersperg. — 42. Albin Prepeluh, Naš veliki socialni problem Agrarna reforma. Ljubljana 1933, str. 30 (citiram Prepeluh, Agrarna reforma). — 43. Seznam v Prepeluh, Agrarna reforma, str. 92—96. — 44. Prepeluh, Agrarna reforma, str. 40. — 45. Primerjava podatkov, ki jih navaja Janševa, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, ZČ 18, 1964, str. 186—187, kaže, da sta bili knežja in grofovsko veja s Tur-

jaka deležni posebnega tretmana. Med tem, ko je večini ostalo preko 70 % posesti, je knezu le 16,9 in grofu s Turjaka 57,6 %. — 46. ZDU-Auersperg. — 47. ZDU-Auersperg, dopis ZDU banski upravi 8. 5. 1933. — 48. ZDU-Auersperg. — 49. ZDU-Auersperg. — 50. ZDU-Auersperg, prevzemni zapisniki. — 51. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine (mikrofilmski posnetek v arhivu IZDG), prepis protesta tudi v ZDU-Auersperg. — 52. ZDU-Auersperg, dopisa ZDU ing. Samide 13. 5. 1936 in ing. Juga 20. 5. 1936. — 53. Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 367. — 54. Jože Šorn, Železarna na Dvoru pri Žužemberku, str. 24. — 55. Arhiv Jugoslavije, fond

Narodne skupščine, Kulovčevo pismo 11. 3. 1937 ter odgovor nanj 10. 4. 1937 (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG). — 56. ZDU-Auersperg. — 57. ZDU-Auersperg. — 58. ZDU-Auersperg. — 59. ZDU-Auersperg. — 59. a ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann, fasc. Auersperg. — 59. b ZDU-Auersperg. — 60. ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann. — 61. Arhiv IZDG, Spomenica knezov Auerspergov italijanskim okupacijskim oblastem z dne 9. 7. 1941 (citiram Spomenica 1941). — 62. Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 234. — 63. Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 235—236. — 64. Spomenica 1941. — 65. ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann, fasc. Auersperg.

OB 80-LETNICI CENTRA ZA REHABILITACIJO SLUHA IN GOVORA V LJUBLJANI

BOGO JAKOPIČ

28. oktobra letos je minilo 80 let, odkar je bil na Zaloški cesti 5 v Ljubljani odprt slovenski javnosti, zlasti gluhi mladini, Kranjski ustanovni zavod za gluhone. Zavod je bil zgrajen z različnimi darili in volili in se je iz teh tudi vzdrževal. Vse od leta 1830 zasledimo različna volila in prid gluhone mladini, da bi se ustanovil zanjo in za slepo mladino zavod v Ljubljani. Zavod je bil ustanovljen z odločbo št. 13672 dežele vojvodine Kranjske z dne 21. 9. 1900.¹

Z dohodki iz ustanov in volil za gluhone, ki so jih ti dobrotniki naklonili, so se dolgo dobo krili stroški za vzgajanje majhnega števila gluhonemih otrok obojega spola na vnanjih zavodih; zlasti v Linzu. Razumljivo je, da je bila to le pomoč v sili, zakaj ti otroci so se odtujevali svojcem, ker so se vzgajali v nemškem učnem jeziku, čeprav so bili iz slovenskih družin.

Za gluhone deklince se je položaj v zadnjem desetletju preteklega stoletja in tem pogledu precej izboljšal, medtem ko so gluhone mladi še čakali ugodnejših razmer. Po podatkih, ki jih imamo na razpolago iz arhiva: Ubogih šolskih sester de Notre Dame v Šmihelu pri Novem mestu (danes ni tod več samostana), se je po navodilu takratnega tamkajšnjega župnika msgr. Antona Peterlina 15. novembra 1886 v njihovem zavodu odprla posebna šola za gluhone deklince. V to šolo je bilo prvo leto sprejetih 7 deklic, vsako nadaljnje leto pa se je število gojenk pomnožilo, tako da je bilo od leta 1899 v zavodu že preko 30 gojenk iz raznih krajev bivše Kranjske. Učna doba je trajala 6 let,

poučevali pa so po glasovno govorni metodi, kar je bilo v tistem času celo v jugoslovanskem merilu redkost. To šolo je v izdatni meri podpirala deželna vlada iz ustanovnih sredstev za gluhone. Določenih je bilo 3000 goldinarjev za 20 deklic po 150 goldinarjev na leto. Šola je opravljala svojo plemenito nalogo polnih 18 let.² Z ustanovitvijo zavoda za gluhone v Ljubljani je leta 1904 prenehala.

Ob gradnji ljubljanskega zavoda je znašala skupna vsota zbranih daril in volil 835.000 K, gradnja zavoda je veljala 287.077 kron, nakup inventarja 23.693 K, razne potreščine pa še 4273 K. Preostanek glavnice je znašal okroglo 520.000 K.

Za prvo šolsko leto je bilo prijavljenih 32 gluhih otrok, sprejetih pa 22 dečkov in 4 deklice. Prvi ravnatelj zavoda je bil Štefan Primožič. Učiteljstvo je plačeval deželni odbor, doklade učiteljstvu za izredno težko delo pa deželna vlada. Zavod se je ravnal po organizacijskem statutu, ki ga je izdala deželna vlada. Poseben službeni red je urejeval interno hišno delo. Nadzorstvo nad poukom in upravljanjem je bilo poverjeno kuratoriju, stavbo pa je nadzoroval šef stavbnega oddelka deželne vlade. Vse nadzorstveno osebje je bilo obenem član kuratorija. Vsak mesec je bila redna konferenca kuratorija, ki so se je moral udeleževati tudi vsi člani učiteljskega zbora. Uradni poslovni jezik je bila nemščina, pouk gluhih pa je bil v slovenščini. Ta določba je vsekakor važen preobrat v pouku gluhih otrok tedanjega časa. Ker so bile obresti od preostale glavnice skromne,